

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ПРИРОДНИХ ЗАПОВІДНИКІВ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ (1920–1930-ті рр.)

Л.О. Чорна

Канівський природний заповідник

Сучасна мережа природних заповідників України сформувалася внаслідок праці багатьох поколінь природоохоронців. Заснування нових заповідних територій в усі часи було справою непростюю. Інколи, залежно від суспільно-політичних обставин, організатори заповідників навіть важили власним життям, йдучи всупереч партійно-державній лінії. Саме такими складними були 1920–1930-ті рр. Розвиток заповідної справи в цей період частково висвітлювали деякі автори (Борейко, 1998, 2001а, 2001б; Вайнер, 1991 та ін.). Однак, розглядаючи зазначену тему в широкому контексті інших проблем, вони не мали змоги детальніше зупинитися саме на подіях 1920–1930-х рр.

Мета нашого дослідження – розкрити формування теоретичних засад функціонування природних заповідників, їх практичне втілення та трансформацію заповідників під впливом суспільно-політичних подій 1920–1930-х рр. в радянській Україні. Зауважимо, що конкретна діяльність природних заповідників, зокрема, наукова робота, варта окремого висвітлення і детально не розглядатиметься в нашій роботі.

Створення заповідних територій на теренах України відбувалося в процесі творчого осмислення уже напрацьованого міжнародного досвіду. На початок ХХ ст. у світі чітко визначилися “американський” та “західноєвропейський” шляхи заповідання природи. Значний внесок у розвиток теоретичного підґрунтя заповідної справи зробили російські вчені: І.П. Бородин, Д.М. Анучин, В.В. Докучаєв, Г.О. Кожевников та ін. Зокрема, В.В. Докучаєв пояснював мету заповідання степів: “... щоб зберегти цей оригінальний *степовий світ* [виділено В.В. Докучаєвим – **Ч.Л.**] нащадкам *назавжди*; щоб спасти його для *науки* (а частково і *практики*); щоб не дати безповоротно загинути у боротьбі з людиною цілому ряду найхарактерніших степових рослинних і тваринних форм, держава мусила б *заповісти* ... більшу або меншу ділянку *первісного* степу і надати його у *виключне* користування *первісним* степовим мешканцям, якими є вищезазначені, нині *вимираючі* організми...” (Докучаєв, 1951).

У 1894 р. в луганських степах біля р. Деркул В.В. Докучаєв заснував перший в царській Росії науковий заповідник площею 35 десятин (Талиев, 1915). Цей приклад спонукав до створення приватних заповідних територій (Асканія-Нова Фальц-Фейна, ліси графа Кочубея та ін.).

В період української національної революції (1917–1920 рр.) ініціаторами заповідання природи стали члени Українського Наукового Товариства. Цент-

ральна Рада підтримувала природоохоронні ініціативи вчених. За пропозицією археолога М.Ф. Біляшівського на початку 1918 р. при Секретарстві Земельних Справ було створено Відділ охорони пам’яток природи, при якому діяла Постійна комісія під головуванням проф. П.А. Тутковського. Особлива увага приділялася розробці проектів цілих заповідників, готувалася інвентаризація цікавих ландшафтів та законопроект по їх охороні. П.А. Тутковський склав анкету для обліку пам’яток природи. Проте, діяльність комісії гальмували військові дії і розруха.

Вперше широко обговорювалися концепції заповідання природи на нараді природників України в серпні 1918 р. Зокрема, професор В.І. Талієв, проаналізувавши світові тенденції в заповідній справі, відзначив, що “американський напрямок має широченний масштаб і скоріше б’є ... на широкий розмах, ніж на глибокий зміст розвитку справи охорони природи...” Вчений зробив висновок, що Україні більш підходить німецький напрямок, пристосований до умов заселеної Європи¹. Цю думку підтримали інші учасники зібрання. У постанові наради по доповіді В.І. Талієва планувалося прийняти закон про охорону природи і створення національних парків (заповідних ділянок), а при виробленні законів про землю, ліси, мисливство і рибальство – враховувати інтереси наукової охорони природи.

Учасники наради вказували на природні об’єкти, що потребували негайної охорони. Зокрема, В.Ф. Ніколаєв запропонував оголосити національними парками або ж природними заповідниками у Полтавській губернії степи у Струківській та Карлівській економіях Костантинопольського повіту та ліси князя В.С. Кочубея; взяти під охорону держави рідкісні сфагнові болота біля села Коржі Переяславського повіту та вздовж рік Супою і Удаю². П.А. Тутковський звернув увагу на охорону геологічних пам’яток (Протоколи..., 1918).

У постанові по доповіді К. Залеського “Сучасне становище Асканії-Нова” цей приватний заповідник визнали “дорогоцінним пам’ятником природи України” і рекомендували терміново перетворити у “національний степовий заповідник України”. Необхідно відзначити, що у 1920-х рр. ще не було чіткого розмежування понять: національний парк, заповідник, пам’ятка (тоді – “пам’ятник”) природи, дуже часто ці слова мали один і той же зміст.

Учасники наради звернулися до Ради Міністрів з пропозицією негайно оголосити Асканію-Нову на Херсонщині, Святі Гори на Харківщині, Струківський степ

¹ ІР НБУВ. Ф. Х. 175. Арк. 4

² ІР НБУВ. Ф. Х. № 200 Арк. 21а

та Диканьські ліси на Полтавщині “національними парками” (Полтавские новости, 1918).

Заповідання природи відбувалося поетапно. Спочатку планувалися заповідні території для збереження окремих видів тварин. Так, 4 жовтня 1918 р. Лісокультурний відділ Лісового департаменту Міністерства Земельних Справ звернувся до Управління хліборобства та державного майна з проханням зібрати дані про місцезнаходження бобра, щоб узяти ці місця під охорону держави. Важливо, що при виявленні поселень бобра допускалася можливість вилучення приватних земель із державною компенсацією, щоб створити там заповідник (Чорна, 2007).

20 листопада 1918 р. Лісокультурний відділ повідомляв Департамент держмайна про території, які слід рахувати заповідниками “на весь час їх існування”: Солоно-Озерна дача Олешківського лісництва площею 1999, 53 дес. та Чорноліська дача площею 75 дес.

Велась робота по збереженню приватного заповідника Асканія-Нова. Після доповідної записки генерал-майора П.К. Козлова 29 листопада на засіданні Фізико-математичного відділенні УАН вирішили видати заповіднику Асканія-Нова “охоронний лист” від Академії.

Необхідно підкреслити, що, незважаючи на політичні розходження, всі українські національні уряди підтримували природоохоронні ініціативи учених. Велике значення мало утворення Української Академії наук, Сільськогосподарського Вченого Комітету Міністерства Земельних Справ, які на державному рівні займалися заповіданням природи. Однак, через війну і часту зміну влади, не вдалося до кінця здійснити аграрну реформу, з якою пов’язувалися ключові проблеми створення заповідників.

Із встановлення більшовицької влади в Україні не припинилася природоохоронна діяльність Сільськогосподарського Наукового Комітету України, який продовжив роботу у складі Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР. Про вплив і потенціал СГНКУ свідчить те, що у 1919 р. націоналізовані колишні монастирські та царські володіння поблизу Києва (лісовий масив із озерами Конча і Заспа) було передано у підпорядкування СГНКУ для збереження цінних місць нересту дніпровської риби.

Відповідно до декретів Раднаркому України, колишній маєток Ф.Е. Фальц-Фейна Асканія-Нова спочатку був проголошений “Першим народним заповідним парком України” (1919 р.), а з 8 лютого 1921 р. став Державним заповідником Асканія-Нова, на який покладалося завдання збереження та вивчення цілинного степу та його природи (Зб. узаконень..., 1919).

Природно-заповідна діяльність вчених проходила на тлі переважної неосвіченості населення. Необхідно було пояснити широкому загалу необхідність вилучення земель із господарського вжитку. У 1918–1919 рр. вийшла низка брошур, де із патріотичної, меркантильної та наукової точок зору пояснювалася необхідність охорони окремих ділянок природи. Зокрема, В.І. Талієв підкреслював, що краса природи є “національним багатством на терені духовності” і не менш вартісна, ніж матеріальні чи культурні надбання (Талієв,

1914). Разом з тим, автор звертався до меркантильних інтересів читачів, показуючи саме на прикладі українських губерній яке “покарання” уже отримала людина від природи в зв’язку зі своєю непродуманою діяльністю (ріст ярів, наступ пісків тощо).

Едуард (Микола) Шарлемань на перший план ставив наукові аргументи. Флору і фауну він розглядав в історичному контексті (наводив списки зниклих тварин і рослин), звертався до досвіду Західної Європи та Америки по створенню природних охоронюваних територій, розповідав про існуючі приватні заповідники в Україні (Шарлемань, 1918).

У роботі Г.О. Бризгаліна (1919) “Охорона пам’яток природи на Україні” вперше в природоохоронній літературі подавався регіональний (Харківщина, Полтавщина, Київщина, Катеринославщина, Таврія, Херсонщина, Поділля, Волинь) перелік лісів, степів, скелястих утворень, що потребували державної охорони.

Продовжувалося практичне втілення ідей заповідання природи. 29 грудня 1921 р. Колегія Наркомзему прийняла постанову про заснування поблизу Києва Державного рибного заповідника “Конча-Заспа”, до якого ввійшло 250 дес. заплав, озер та луків. Спочатку державного фінансування не було. На початку 1920-х рр. заповідник існував виключно за рахунок продажу сіна (“від продуктів з лучних ужитків”) (Чорна, 2004).

До природно-заповідної діяльності підключилася і створена 1921 р. Всеукраїнська Спілка Мисливців та Рибалок, яку очолив професор В.Г. Аверін. Вона не лише турбувалася про збереження промислових видів фауни, організацію мисливських заказників, але й обстоювала, пропагувала створення природних заповідників. Спілка ініціювала перед НКЗС заснування заповідників в районі поширення лосів, оленів, бобрів та вухолів (Протокол V з’їзду..., 1925).

З 1922 р. діяв Всеукраїнський Археологічний Комітет (ВУАК) Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Поряд з охороною пам’яток культури і мистецтв він займався обліком та охороною пам’яток природи. На місцях діяли уповноважені ВУАК, від активності яких багато залежало ставлення місцевої влади до природоохоронних проблем.

Уже в цей час розроблялися грандіозні плани по створенню цілої мережі природних заповідників, які б репрезентували різні географічні райони України. Комісія з охорони природи СГНКУ провела у 1923–1924 рр. інвентаризацію пам’яток природи, щоб “виділити з них найцінніші, що з них уклалася б планово сітка державних Заповідників України, яка б законодавчим шляхом була закріплена поруч із реальним забезпеченням забутків природи цієї сітки”. Зокрема, Флористичне бюро (професор Й. Пачоський) Ботанічної секції склало карту ботаніко-географічних районів України та ботаніко-географічний нарис української флори. Було обстежено флору цілин Кочинівського, Молчанівського, Краснопавлівського степів на Катеринославщині, Ракитнянського бору та луків на Харківщині. Збирався матеріал (в основному, М.В. Шарлеманем) для наукового обґрунтування заснування лісового Поліського заповідника на Житомирщині.

Справу визначення нових заповідних територій неможливо було вирішити лише силами самих вчених. На основі добровільного і безплатного співробітництва залучалося широке коло кореспондентів (дописувачів). Селяни, вчителі, кооператори, студенти, агрономи надсилали відповіді на анкету СГНКУ “Про обслідування забутків [пам’яток] Української природи”. Було розіслано 4000 анкет. Зверталась увага на ботанічні, зоологічні пам’ятки, мальовничі ландшафти, цікаві геологічні об’єкти (Коротке справоздання ..., 1924).

Над обґрунтуванням необхідності заповідання працювали не лише ботаніки та зоологи, але й геологи, географи, метеорологи. Значну територію радянської України обстежив голова Українського Геологічного Комітету професор Б.Л. Лічков. Активним організатором і безпосереднім учасником досліджень проєктованих та створених природних заповідників був геолог В.В. Різниченко, який став ініціатором заснування Державного лісостепового заповідника імені Т.Г. Шевченка (нині Канівський природний). Вчений дав першу детальну характеристику місцевості біля могили Тараса Шевченка та району Канівських геологічних дислокацій, обґрунтував необхідність заснування “Шевченковогірського державно-національного заповідного парку”. Це була науково-обґрунтована концепція діяльності комплексного природного заповідника, в якому планувалася діяльність наукових відділів: лісового, меліорації, геології та гідрогеології, археології, охорони природи, метеорології, ботаніки, астрономії та охорони могили Т.Г. Шевченка.

Увага природним заповідникам приділялася і на Всеукраїнському з’їзді по вивченню продуктивних сил й господарства України (Харків, грудень 1924 – січень 1925 рр.). Тут створення мережі природних заповідників розглядалося у контексті проблеми природного районування України, яка мала велике значення для народного господарства. Завдяки цьому виступи природоохоронців (академіка О. Фоміна, професорів О. Янати, М. Шарлеманя, В. Лучицького, В. Крокоса та В. Лічкова) знайшли відображення у постанові “Про стан і перспективи розвитку сільського й лісового господарства України”¹.

Вченим постійно приходилося відстоювати свою концепцію функціонування природних заповідників. Особливо це проявлялося на прикладі заповідника Асканія-Нова, де постійно існували протиріччя між господарською діяльністю, яку підтримувало керівництво Наркомзему, та науковцями зоологічної, ботанічної секцій, Комісії охорони природи СГНКУ, які виступали проти спроб розорювання або експлуатації цілини. Вчені дотримувалися думки, що на першому плані мусить бути виконання наукових завдань, а господарській частині відводилося допоміжне значення².

На початку 1925 р. у Наркомземі перемогли прибічники створення у заповідних степах великої “хлібної фабрики” (Колодько, 1925). Ця пропозиція знайшла підтримку РНК УСРР, яка 9 квітня 1925 р. видала відповідну постанову. Зважаючи на “нове бачення” перспек-

тив заповідника, Уряд зобов’язував Наркомзем розробити положення про Держзаповідник імені Раковського (Асканія-Нова). Це завдання виконав заступник голови СГНКУ проф. О.А. Яната. 25 квітня 1925 р. він подав Доповідна записку “Про основи науково-операційного плану 1-го Державного Степового заповідника УСРР “Чаплі” ім. Раковського (на десятиріччя)”³. По суті, вона суперечила квітневій Постанові РНК. На прикладі Асканії вчений аргументовано доказував необхідність існування природних заповідників, їх наукове значення. Основні положення документу і нині не втратили актуальності. О.А. Яната підкреслював, що розвиток людської культури з її технікою, “швидко змінює обличчя природи”, тому основне завдання заповідника, “як важлива державна потреба”, – “охороняти від знищення зацілілі забутки природи”.

Професор О.А. Яната передбачав глобальні негативні зміни внаслідок недбалого ставлення людини до природи: із зникненням природної фауни та флори “змінюються ґрунти, водний режим, а нарешті і клімат.” Заповідники він називав “оазами, де зберігається незаймана природа”, “живим музеєм “пам’ятників природи”, а також осередками дослідження природних умов своїх районів. На прикладі заповідника Асканія-Нова О.А. Яната доводив, що саме великі суцільні заповідні масиви забезпечують збереження цілого комплексу природних умов, до кліматичного включно. У “Доповідній записці” головна роль у заповіднику відводилася Науково-степовій станції із відділами: метеорологічним, гідрологічним (з гідрогеологією), ґрунтознавства (з геологією), ботанічним, зоологічним та економічним. Побічні завдання покладалися на зоопарк, ботанічний сад, зоотехнічну та фітотехнічну станції. Називалися допоміжні наукові установи: музей, бібліотека, архів.

Ідеї професора О.А. Янати знайшли підтримку в Народному Комісаріаті Освіти України. У зверненні Наркома О.Я. Шумського до РНК “Про негайні заходи в справі Державного Степового заповідника імені Раковського” було прохання відмінити постанову РНК від 9 квітня 1925 р.⁴

Виступи природоохоронців дали позитивний результат. 23 липня РНК України призупинила дію своєї постанови і доручила НКО скласти комісію із представників різних відомств України та Росії для детального обстеження території заповідника. Комісія працювала 15–31 серпня 1925 р. під керівництвом Г. Калюжного (Робітничо-селянська інспекція) та президента ВУАН В. Липського. За результатами перевірки було рекомендовано не лише відмінити квітневу постанову РНК України, але й залишити заповіднику 30 000 десятин цілиних земель, а також приєднати нові території: острови Джарилгач, Чурюк і Гендра; відділити від наукової частини господарську, обмеживши її діяльність; налагодити бюджетне фінансування заповідника. Щоб унеможливити знищення цілиних степів, Наркомзем повинен був здійснювати керівництво заповідником колегіально із Наркомосом.⁵

¹ ІРНБУВ. Ф. Х. № 18431. Арк. 1-2

² ЦДАВО України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 4. (1925/26). Арк. 53

³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 6215. Арк. 105-113

⁴ ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 9. 10

⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 6215. Арк. 82-96

Поруч із проблемами існуючих заповідників, приділялася увага і невеликим за розмірами, але цінним острівцям природи. Так, 7 жовтня 1925 р. на засіданні Малої Президії ВУЦВК було вирішено закріпити як заповідну за ВУАН цілину ділянку площею 180 дес. в Карлівському районі на Полтавщині.¹

Пожвавилася природно-заповідна діяльність із запровадження в УСРР наприкінці 1925 р. при Управлінні Науковими Установами посади центрального інспектора з охорони пам'ятників природи (з початку 1930-х років замість "пам'ятник" вживається "пам'ятка"), яку посів професор О.С. Федоровський. Територія республіки поділялася на чотири Краєві інспектури по охороні природи: Харківську (очолив Є.М. Лавренко), Дніпропетровську (професор М.П. Акімов), Київську (М.В. Шарлемань) та Одеську (професор О.О. Браунер) (Лавренко, 1927).

Музеї, інспектури по охороні природи, окружні відділи народної освіти отримали від центрального інспектора "Анкету для збирання відомостей про існуючі й бажані заповідники", в якій запитувалося про дотримання режиму охорони уже відомих пам'яток природи та заповідників і об'єктів, що необхідно було взяти під охорону держави.²

Не бажав здавати свої позиції і Наркомзем. 16 листопада 1925 р. Президія СГНКУ Наркомзему створила спеціальну підкомісію в складі Комісії охорони природи СГНКУ, до якої ввійшли представники різних відомств. Перед нею поставили завдання розробити принципи управління заповідниками, що перебували у віданні НКЗС. У грудні 1925 р. ухвалили створити (на підставі анкетного обстеження території України 1924 р.) заповідний фонд пам'яток природи. Вкотре дійшли висновку, що у справі створення "заповідного фонду забутків природи та оголошення в законодавчій порядку сітки заповідників та заказників зволікання не допустиме".³

16 червня 1926 р. вийшла Постанова ВЦВК та РНК УСРР "Про пам'ятники культури і природи", відповідно до якої пам'ятки культури і природи, що мали наукове, історичне або мистецьке значення, передавалися у відання Народного Комісаріату Освіти, при якому створювався Український Комітет Охорони Пам'яток Природи (УКОПП). Він мав право нагляду за дотриманням природоохоронного режиму у заповідниках незалежно від їх підпорядкування. Отже, НКО через УКОПП контролював заповідні території, підпорядковані Наркомзему та ВУАН.

Проте, прийняття Постанови не означало вирішення нагальних завдань заповідної справи. М.В. Шарлемань на початку 1927 р. писав про відставання України від РСФРР і Білорусії, зазначаючи, що "Такий стан не можна ані в якому разі визнати за задовільний. Україна мусить бути вкрита мережею заповідників, які б цілком відбивали її природу" (Шарлемань, 1927).

У регіональній пресі другої половини 1920-х рр. після виходу природоохоронного закону регулярно

публікувалися "Обов'язкові постанови" Окружних виконавчих комітетів про оголошення природних заповідників республіканського значення. Однак їх рішення не завжди підкріплювалися урядовими постановами.

Вагомою для місцевих природоохоронців була підтримка Комісії охорони природи СГНКУ, яка у березні 1927 р. звернулася до НКЗС з проханням дати розпорядження Окружним земельним відділам про заборону розорювання степових цілин. Проекти відповідних листів додавалися із висновком: "Ці цілини з цього часу пропонуються Вам залишити неораними до часу, коли їх буде обстежено та вирішено справу про те, чи слід їх залишити неораними назавжди, оголосивши заповідними".⁴

Листи направлялися до Окружних земельних відділів. Відповідно їх змісту Павлоградський ОЗВ мав подбати про збереження цілинного степу в Лозівському районі площею 1000 десятин; Маріупольський ОЗВ – зберегти Хомутовський степ (1095 дес.), "Кам'янистий степ" коло ст. Лозівка Люксембурзького р-ну, цілини колонії Принцефельд (150 дес.), цілину ділянку площею 200 дес., цілини Клейфера (110 дес.); Херсонський ОЗВ – зберегти ковиловий степ на пісковому ґрунті та полиновий степ з приморськими солончаками у семи місцях загальною площею більше 12 000 десятин; Полтавський ОЗВ – Струківський степ, "Степ Гановецької", степ "Вільний" – загалом більше 500 дес.⁵

Полтавський Окрвиконком у квітні 1927 р. оголосив заповідниками 19 урочищ у Полтавській окрузі (Більшовик Полтавщини, 1927). Про їх цінність роз'яснювалося населенню у пресі. Так, про заповідник державного значення Урочище Парасоцьке площею 139 дес. повідомлялося, що там знаходилися дерева віком до 300 років. Крім того, це була крайня межа поширення грабу на схід. Водилися рідкісні для Полтавщини звірі: куниця, видра, горностаї.

Одночасно велика увага приділялася островам та узбережжю Чорного та Азовського (тоді – Озівського) морів – традиційним місцям масового гніздування птахів. Наприкінці 1925 р. розпочалася підготовча робота по створенню приморських заповідників.⁶ У 1926 р. співробітники СГНКУ і Державного заповідника імені Х. Раковського здійснили обстеження місцевостей для обґрунтування доцільності заповідання островів. Результатом клопотань науковців і громадськості стала Постанова РНК УСРР від 14 липня 1927 р. "Про утворення Надморських заповідників на берегах Чорного та Озівського морів". Новостворені заповідники визначалися як республіканські й підпорядковувалися Наркомзему. Їх дослідна станція мала орнітологічний та іхтіологічний напрям роботи.⁷

Свій внесок у загальну справу охорони природи та створення заповідних ділянок здійснювала і ВУАН. У листопаді 1926 р., за пропозицією М.В. Шарлеманя, ВУАН звернулася до Всеукраїнського управління лісами та Коростенського лісового управління з прохан-

¹ ЦДАВО України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 111

² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9446. Арк. 3

³ ЦДАВО України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 3. – Арк. 101

⁴ ЦДАВО України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 78; 85

⁵ ЦДАВО України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 86

⁶ ЦДАВО України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 23-28

⁷ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 11. Спр. 1257. Арк. 268

ням зберегти Корабельну дачу, де знаходилися дуби віком 400–500 років.¹ Завдяки цьому в лютому 1927 р. ВУПЛ оголосило особливо цінну частину Корабельної дачі заповідною.²

Для наукового обґрунтування створення мережі природних заповідників по всій території радянської України потрібно було провести детальну інвентаризацію цінних природних ділянок. Професор О.А. Яната звернувся у травні 1927 р. до РНК УСРР з “Доповідною запискою в справі одноразового обслідування території України з метою встановлення заповідного фонду та сітки заповідників Республіки.” Вчений переконував, що: “Справа охорони природи має проводитися шляхом організації заповідників, що мають на своїй території зберігати природу в усьому її первісному складному комплексі і науково вивчати їх. Заповідники мають бути організовані по характерних районах України, на територіях, достатніх для повного збереження в них останків природи”.³ Роботу планували провести спільно з НКО, оскільки той мав широку мережу низових природоохоронних установ. За результатами обстеження виробити “Проект заповідного фонду України” і подати на затвердження РНК та ВУЦВК. План за своєю науковою глибиною, постановкою завдань та власне й територіальними межами був справді грандіозним. Україна могла здійснити стрімкий ривок у вирішенні природно-заповідних проблем. Проте, кошти на проект О.А. Янати уряд України не виділив. У той же час нависла загроза над існуванням самого СГНКУ. Настійливо звучали пропозиції про реорганізацію Комітету.

Голова СГНКУ професор О.Н. Соколовський у березні 1927 р. в “Доповідній записці” до наркома НКЗС О.Г. Шліхтера звертав увагу, маючи на увазі і заповідну справу, на незадовільне становище сільськогосподарської науки в Україні. Він зазначав, що Україна втрачає свій науковий потенціал в той час, коли Ленінград та Москва “втягують в себе усі наукові сили Союзу, оголошуючи, обезкровлюючи таким чином т. зв. периферію...” Професор відзначав, що штат Наукового Комітету в Україні постійно зменшується, а аналогічні наукові установи Союзу й РСФСР мають величезні наукові кадри по декілька сот осіб.

Незважаючи на це, у 1927 р. була припинена діяльність СГНКУ, зусиллями якого, за активної допомоги природоохоронної громадськості, були закладені основи і розпочата робота чотирьох природних заповідників республіканського значення, проведена ціла низка заходів по виявленню заповідних територій і надання їм статусу заповідників місцевого значення.

Тиск держави на природоохоронців, вимоги виконувати завдання соціалістичного будівництва, змушував вчених, задля збереження існуючих заповідників і заснування нових, йти на компроміс щодо трактування самого поняття “заповідник”. Природні заповідники розглядалися як місце, де можна вивчати “продуктивні сили природи”, щоб потім набуті знання використати в

соціалістичному господарстві. Такий погляд відбився, зокрема, у “П’ятирічному плані вивчення продукційних сил сільського господарства України” 1927 р., де “охорона природи” виділялася окремим пунктом (збереження та вивчення незайманих залишків степових цілин, лісів, луків, боліт шляхом створення заповідників у різних природних районах України з можливістю використання набутого досвіду в майбутньому).⁴

У 1927–1928 рр. УКОПП підготував матеріали (наукове обґрунтування, проект постанови РНК, кошторис та штати заповідника) до проголошення Першого державного лісового заповідника “Корабельний Гай” на Коростенщині.⁵ Велася підготовча робота по створенню заповідників “Чорний Ліс” і “Боковеньківський парк”. Однак, ці проекти навіть не були взяті до розгляду РНК.⁶

Єдиним успіхом в реалізації задуманого був вихід 19 червня 1928 р. Постанови РНК УСРР “Про утворення пісчаних заповідників в районі Дніпрового низу”(Вісті ВУЦВК, 1928.). Новий заповідник охоплював Іванівський (Оджигільський) пісковий масив Голопристанського району Херсонської округи між селами Рибалч’я та Іванівка, а також західну частину Чалбаського піскового масиву разом з так званими “Буркутськими плавнями”. До нього входили також цілинні ділянки між селами Копані та Чалбаси Голопристанського району. Природний заповідник знаходився у віданні Наркомзему з умовою, що наукова робота в ньому погоджуватиметься з НКО.

Було підготовлено проект постанови РНК України про створення Другого Державного Степового заповідника Сходу України. Він мав об’єднати Михайлівську цілину Сумської округи, Стрілецький та Лимарівський степи Старобільської округи, урочище “Кам’яні Могили” та інші цілинні степи, що належали кінзаводам.⁷ Однак, цей проект також не був реалізований. Окремі цілини отримали статус заповідників місцевого значення.

Місце природних заповідників в умовах соціалістичної перебудови країни спробували визначити учасники Першого Всеросійського з’їзду по охороні природи (Москва, вересень 1929 р.). У його роботі взяли активну участь представники України (В.Г. Аверін, В.В. Станчинський, О.Ф. Скоробагатий, М.С. Шалит). З’їзд показав наслідки “соціалістичного природоохоронного виховання” молоді. Делегат від організації юних натуралістів П. Смолін заявив, що “гола ідея консервації природи органічно чужа активній молоді, а особливо радянській, захопленій пафосом будівництва і реконструкції” А Кисельов із Воронежського державного заповідника вважав, що заповідники – “не богодільня для звірів і птахів, бажано реакліматизувати всіх цінних тварин і птахів” (Труды... 1930).

Звучали заклики “Догнати і перегнати капіталістичні країни” в справі організації національних парків, перетворивши в них наявні природні заповідники.

¹ ІА НБУВ. Ф. Р. 251. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 32

² ІА НБУВ. Ф. Р. 251. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 5 зв.

³ ЦДАВО України. Ф. 539. Оп. 5. Спр. 539. Арк. 3

⁴ ЦДАВО України. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 5353. Арк. 63 зв.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9446. Арк. 256-262

⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9388. Арк. 12

⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9446. Арк. 220

Вагомо прозвучали виступи представників від України. Так, М. Шалит запропонував створити Термінологічну комісію для ліквідації різночитань в теоретичних засадах природно-заповідної справи, наголошуючи, зокрема, на недопустимість ототожнення понять “заповідник” і “заказник”.

Грунтовну доповідь про стан охорони природи в Україні зробив професор В. Аверін. За його даними можна скласти мережу заповідних територій радянської України станом на осінь 1929 р., однак деякий фактичний і цифровий матеріал не збігаються із тим, що подавали в тогочасних виданнях. Це пояснюється відсутністю єдиного державного реєстру природно-заповідних територій, що спричинило до різночитань стосовно кількості охоронюваних об’єктів, їхньої площі тощо.

В резолюціях з’їзду основне завдання природних заповідників зводилося до необхідності “вивчення природи як бази господарської діяльності”.

Суспільно-політичне життя в країні вносило суттєві корективи у природно-заповідну діяльність. Наприкінці 1929 р. розпочинаються репресії природоохоронців. В числі перших арештовані співробітники Всеукраїнського Управління Лісами Наркомзему за звинуваченням у збереженні колишніх приватних лісів від використання у народному господарстві під виглядом заповідників. Так, відомий лісовод професор В.Я. Гурський “зізнався”: “Щоб приховати надто цінні приватновласницькі лісові ділянки й охороняти їх від експлуатації, всіма засобами намагалися вберегти їх під флагом заповідників, добиваючись цього в Головнауки, ВУАН тощо”. Називалися Славутські ліси Сангушко, ліси Потоцького, володіння Кенігів. Таким чином, згадані території не стали заповідними (Вісті ВУЦВК..., 1930).

Наприкінці 1920-х рр. гострої критики зазнає Всеукраїнська Академія наук. Під репресії потрапила й стара наукова інтелігенція, яка була генератором природоохоронних ідей. Природно-заповідна діяльність йшла на спад, але загальмувалася не відразу. Так, спробу теоретичного узагальнення природоохоронної діяльності 1920-х рр. здійснив професор М.П. Акімов, інспектор Дніпропетровської крайової інспектури охорони пам’яток природи. У збірці 1930 р. “Охороняймо пам’ятки природи. Матеріали до охорони природи Середньої Наддніпрянщини” він пояснював зміст понять “пам’ятки природи” і “заповідник”. “Пам’ятками природи” вважалися ділянки природи, майже не пошкоджені діяльністю людини. Це могли бути як окремі об’єкти, так і частини степу, лісу, тощо. Тобто “пам’ятка природи” мала самодостатню цінність, незалежно від людини. “Заповідниками” називалися “пам’ятки природи”, взяті під охорону держави, місця, де заборонялася господарська діяльність людини. Подається реєстр пам’яток природи Середньої Наддніпрянщини, їх класифікація та детальний опис, карта “Розповсюдження тварин, що рідко трапляються в межах Дніпропетровської інспектури охорони природи” та низка документів, що регламентувала природно-заповідну діяльність.

Ще одну спроба стати на захист природних заповідників була здійснена на IV Всесоюзному з’їзді зоологів, анатомів і гістологів (1930 р., Київ). Вчені з триво-

го відзначали, що натиск господарських органів на природні заповідники і заказники призводить до зменшення їх площі, використання природних угідь. Підкреслювалася помилковість думки, що в період інтенсивного будівництва і всестороннього використання багатств країни охорона природи не є актуальною і важливою державною справою. Відзначалося, що з метою збереження резервів виробничих сил, а також для порівняльного вивчення природних багатств заповідників, як стандартів первісної природи, нинішня площа заповідників не тільки не повинна зменшуватися, а, навпаки, мусить збільшуватися. Учасники з’їзду звернулися до Уряду СРСР, а також союзників республік підтвердити необхідність подальшого існування природних заповідників і пам’яток природи в недоторканому стані, запропонувати відомствам найближчим часом збільшити площу заповідників для забезпечення, в першу чергу, різноманітних господарських та дослідницьких проблем.¹

Без сумніву, основним теоретиком заповідної справи 1920-х рр. був професор О.А. Яната. У жовтні 1930 р. вчений підготував “Положення про державні заповідники Наркомзему та напрямком науково-дослідчої та експериментальної роботи в них”. Йдучи на певні компроміси, автор намагався відстояти недоторканість заповідників. Вони визначалися як ділянки “дикої природи, які знаходяться під охороною закону від усякого пошкодження їх природи з метою найдоцільнішого використання їх для науково-дослідчої експериментальної та культурної роботи”. Відповідно до завдань, що стояли перед заповідниками, цінності їх природи, заповідники поділялися на республіканського та місцевого значення. Окремі об’єкти дикої природи, що мали особливу наукову цінність, передбачалося оголошувати пам’ятками природи. Завдання природних заповідників полягало в охороні природи як зразка первісного стану для певного району; вивчення та дослідження комплексу природи заповідників в інтересах народного господарства; реставрації колишньої фауни та флори; використання заповідників для екскурсій та культпоходів.

Відповідно до об’єктів, цінність яких послужила причиною утворення заповідника, вони поділялися на комплексні, зоологічні, ботанічні та інші.

Адміністративно-господарське та наукове керівництво заповідника покладалося на дирекцію заповідника. Охорона території проводилася службою охорони заповідника, яка повинна була мати встановлену форму та користуватися правами, зазначеними в окремому про це положенні. Керівний персонал заповідника призначався Наркомземом. Засновувався заповідник на підставі постанови Колегії НКЗС, затвердженої РНК та діяв відповідно до свого Статуту.²

Важливою подією у природно-заповідній справі став вихід першого реєстру природних заповідників та пам’яток природи України, укладений М.С. Шалитом (1932). Тут вперше чітко розмежовувалося поняття “пам’ятка природи” (zareєстровано 125) і “природний за-

¹ ЦДАВО України. Ф.27. Оп.11. Спр.1292. Арк.62

² ЦДАВО України. Ф.27. Оп.10. Спр.505. Арк.4-4 зв.

повідник” (8 – у виданні НКЗС, НКО та ВУАН). Окремо виділялися парки та сади, що на перших порах також відносили до заповідників. Подано розподіл існуючих пам’яток природи та заповідників за адміністративними районами. Недоліком цього реєстру було те, що до нього занесені об’єкти, взяті на облік УКОПП, як варти заповідання, але котрі ще не отримали юридичного статусу заповідності.

Звичайно, на функціонування природних заповідників впливала і політика колективізації. Із початку 1930-х рр. природні заповідники все більше втягуються у виконання господарських функцій.

Особливо скрутним було становище заповідників під егідою ВУАН. У 1931 р. Президія ВУАН не підтримала пропозиція М.В. Шарлеманя організувати особливу комісію “для завідування заповідниками ВУАН з огляду на те, що кожний заповідник перебуває під керівництвом певної академічної катедри”.¹ За відсутністю стратегії розвитку природних заповідників ВУАН, вони перетворювалися або в бази відпочинку академіків (заповідник “Гористе”), або в радгосп (імені Максимовича). Так в “Інструкції для керівництва заповідником імені Максимовича Всеукраїнської Академії наук” (1931 р.) відзначалося, що у заповіднику “має проводитися зразкове господарство – городнє, садове, насінницьке, лісове, тваринне тощо, що відіграватиме допоміжну роль для розплідника [експериментальних рослин та тварин], в зв’язку з чим воно повинно бути за взірць для трудящих мас УРСР, зокрема, для місцевого населення”(Чорна, 2005а)

Заповідники ВУАН охоплювали три біогеографічні зони УСРР: Полісся, Лісостеп та Степ. Детальну їх характеристику дав М.В. Шарлемань: “1) Гористе коло Старосілля (20 км на північ від Києва, що характеризує природу Полісся на межі з Лісостепом, природу борової тераси вододілу Дніпра та Десни. 2) заповідник імені Максимовича в Прохорівці, що репрезентує почасти культурний край, почасти природу другої давньоолювіальної тераси. 3) так званий “Академічний степ” на Червоноградщині, характерний барвистий типчакково-ковильовий степ”. Вчений наголошував, що ці заповідники не відповідають своїй назві, оскільки у ВУАН “помічається деяке перекручування поглядів на завдання заповідників. Дехто гадає, що заповідник є база для господарського використання лісу на паливо, будівлі, дехто пропонує використати заповідники для заснування ферм кролятиків” (Шарлемань, 1932).

Держава вимагала від заповідників конкретних результатів. Були припинені екологічні дослідження в Асканії-Нова. Професор О.А. Яната в кінці 1932 р. виступаючи проти ліквідації Інституту, писав до Президії ВУАСГН: “Заперечення, що ніби Степовий Інститут працює тільки на “далекий приціл”... ніби робота його “сьогодні не потрібна” це просто звичайне “ділячество”, короткозоре “обивательство”, якому просто не місце при плануванні сільськогосподарської науки та її організації.” О.А. Яната відзначав, що “не мінус, а плюс Степового Інституту, що він, не мало роблячи і “на сьогодні”, спромігся поставити в себе й теоретичну роботу,

¹ ІА НБУВ. Ф. Р. 251. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 2 зв.

зокрема, й над вивченням складної екології й динаміки степу, не знаючи якої, ми досі не свідомо, щодо природних умов, ведемо степове господарство”.²

Незважаючи на протидію вчених, наприкінці 1932 – початку 1933 р. ліквідовується Степовий інститут “Чаплі”. Єдиним господарем в Асканії-Нова став Інститут акліматизації і гібридизації тварин, до складу якого входив невеликий відділ заповідного степу. Із заповідника “Чаплі” виділилися окремо Чорноморські заповідники. Їх управа розташовувалася у Голій Пристані. Крім охорони природи та наукової роботи, на них покладалося завдання створення кефального господарства та одомашнення диких качок.³

Не виправдав сподівань українських природоохоронців Перший всесоюзний з’їзд по охороні природи, що розпочав роботу 25 січня 1933 р. в Москві. Він підтвердив практичне спрямування діяльності заповідників, “рішуче засудивши принцип невтручання людини у звичайний хід процесів у природних заповідниках, як принцип реакційний і такий, що суперечить діалектичному погляду на природу, її закони, і на роль людини в природі” (Труди ..., 1933).

На початку 1930-х рр. пройшли масові арешти української інтелігенції. Великою втратою для заповідної справи став арешт у травні 1933 р. активного організатора, теоретика і дослідника заповідників проф. О.А. Янати.

У 1933 р. посилювалися процеси трансформації заповідників, яких змушували частину своєї площі засівати сільськогосподарськими культурами. Доходило до абсурду. Так, у березні 1933 р. керівництво Азово-Сивашського заповідника повідомляло ВУАСГН про неможливість проведення посівної кампанії, оскільки заповідник не мав придатних для землеробства земель.⁴ Однак у 1934 р. було визначено площу в 200 га для сільськогосподарського обробітку.⁵

У Державному лісостеповому заповіднику імені Т.Г. Шевченка на кінець 1933 р. обробляли 35,5 га землі. Вирощували овес, ячмінь, гречку, кукурудзу, сочевицю, конюшину, буряк, картоплю, цибулю, моркву, помідори, огірки та інші культури (Чорна, 2005б).

Першочерговість господарських завдань у діяльності заповідників підтвердила і Перша Всеукраїнська конференція державних заповідників системи Наркомзему (12–14 жовтня 1933 р.), яка суворо засудила “охорону природи для природи”, перетворення заповідників в “глухі кутки “краси природи”. Вимагалось виконувати постанови XVIII партійної конференції щодо перебування науки згідно вимог соціалістичного будівництва. Перед заповідниками ставилися конкретні господарські завдання, налагоджувалося соціалістичне змагання (Чорна, 2005б).

Маховик репресій природоохоронців набирив обертів. У жовтні 1933 р. арештували 17 співробітників Асканії-Нова (А.П. Гуналі, С.І. Медведів, К.Є. Сіянюк та ін.), у листопаді – проф. В.В. Станчинського (Борейко,

² ЦДАВО України. Ф. 1055. Оп. 1. Спр. 1380. Арк. 26-27

³ ЦДАВО України. Ф. 1055. Оп. 1. Спр. 1397. Арк. 30

⁴ ЦДАВО України. Ф. 1055. Оп. 1. Спр. 1378. Арк. 16

⁵ ЦДАВО України. Ф. 1055. Оп. 1. Спр. 1393. Арк. 40

2001а). У 1934 р. – арештований голова (на громадських засадах) УКОППу, нарком фінансів України М.М. Полоз.

У 1933–1934 рр. припинилася діяльність низки громадських організацій, що сприяли розвитку заповідної справи в Україні: ВУАКу, Комісії краєзнавства ВУАН. НКО згорнув роботу 4-х природоохоронних інспектур. Можна припустити, що однією із причин ліквідації Всеукраїнської Спілки Мисливців та Рибалок було те, що в “асканійській справі” про ВУСМР йшлося як про озброєну структуровану контрреволюційну організацію.¹

У 1933 р. втратив самостійність, а в 1934 і заповідну територію заповідник “Конча-Заспа”, у якому розпочалося будівництво урядових дач.

Зазнали змін у своїй діяльності і Чорноморські заповідники: флора і фауна поділялася на ту, яку необхідно охороняти і на “споживчу”. Так, у 1934 р. заповідник змусили підписати договір із Одеською обласною м’язозаготовчою групою про постачання 100000 штук “споживої дичини” (качок, гусей, куликів, всієї болотної дичини і навіть 1000 лебедів). Вдалося відстояти заборону відстрілу дрофи, стрепета, куропаток, чорноголового мартина, деяких видів чайок.² Облспоживспілка “компенсувала” вартість дичини наданням тяглової сили заповідникам, а також виплачувала 10% від її вартості на наукові потреби.

1 липня 1937 р. вийшла Постанова РНК УРСР № 774 “Про державні природні заповідники УРСР”, яка більше як в два рази скорочувала територію Чорноморського та Азово-Сивашського природних заповідників (Зб. Зак., 1937).

Державна політика масового терору привела до морального та фізичного винищення носіїв заповідної ідеї та безпосередніх організаторів природних заповідників. На місце ентузіазму і творчості прийшла казенщина та партійна заангажованість у вирішенні природно-заповідних завдань. Необхідно було пристосовуватися до обставин, що диктувалися практикою соціалістичного будівництва. Показово у цьому плані стала екологічна нарада (січень – лютий 1939 р., Ленінград), на якій виступив В.В. Станчинський із доповіддю “Екологічний напрямок у вивченні природних комплексів”. Після того, як вчений відбув три роки покарання (1933–1936 рр.), основною тезою його виступу було: “завдання радянської науки підпорядковуються завданням соціалістичного будівництва”. Але, навіть у такому ракурсі, звучала прихована тривога В.В. Станчинського через те, що “під впливом небувалого розвитку продуктивних сил СРСР природа і природні комплекси швидко і різко змінюються”.

Таким чином, державна політика по організації та розбудові природних заповідників в радянській Україні у досліджуваній період мала істотні відмінності. У 1920-ті рр. вчені теоретично обґрунтували та впритул підійшли до практичного втілення ідеї створення мережі природних заповідників. У наступному десятилітті природним заповідникам все більше нав’язуються не-

властиві господарські функції, що призвело до їх трансформації і врешті решт до ліквідації низки заповідних територій. Однак, можна з впевненістю констатувати, що сучасна мережа заповідних територій України завдячує своїм існуванням самовідданим працівникам природоохоронців 1920–1930-х рр.

Література

- Більшовик Полтавщини. 1927. № 30. 13 квітня.
- Борейко В.Е. (1998): Дон Кихоты. История. Люди. Заповедники. М.: ЛОГАТА. 1-284.
- Борейко В.Е. (2001а): Словарь деятелей охраны природы. К.-М.: КЭКЦ, ЦОДП. 1-391.
- Борейко В.Е. (2001б): История охраны природы Украины. X век - 1980. К.: Эколого-культурный центр. 1-544.
- Бризгалін Г.О. (1919): Охорона пам’яток природи на Україні. Серія видань по охороні природи. Книжка 2. /Переклад з рос. Ніколаєва Б.Ф. Полтава: електрична друкарня Я.Е. Брауде. 1-34.
- Вайнер (Уинер) Д. (1991): Экология в Советской России. Архипелаг свободы: заповедники и охрана природы. Послесл. и ред. Ф.Р. Штильмарка. М.: Прогресс. 1-400.
- Вісті ВУЦВК. 1928. 27 червня.
- Вісті ВУЦВК. 1930. 18 березня.
- Докучаев В.В. (1951): Труды экспедиции, снаряженной Лесным Департаментом под руководством проф. Докучаева. Сочинения. Преобразование природы степей. 1888-1900. М.-Л.: АН СССР. 4: 178-179.
- Збірник законів УРСР. 1937. К. 47: 168
- Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України за 1919 рік. 498.
- Колодько М. (1925): Перший степовий Державний Заповідник імені Х.Г. Раковського - “Чаплі” (к. Асканія-Нова). - Український агроном. 2: 41.
- Коротке справоздання про діяльність Сільсько-Господарського Наукового Комітету України за 1923-1924 операц. рік. 7-8.
- Лавренко С. (1927): Охорона природи на Україні. Харків: УКОПП. 2. Охороняймо пам’ятки природи. Матеріали до охорони природи Середньої Наддніпрянщини. Дніпропетровськ: Дніпропетровська інспектура охорони пам’яток природи, 1930. 1-66.
- Полтавские новости. 1918. 15 августа.
- Протоколи, постанови попередньої наради природників України від 3-6 серпня 1918 р. 1918. К. 1-18.
- Протокол V С’їзда Всеукраїнського Союзу Охотников и Рыболовов. - Украинский охотник и рыболов. 1928. 2. Февраль. 41.
- Талів В.И. (1914): Охраняйте природу! Харьков. 11.
- Талиев В.И. (1915): Судьба Докучаевской опытной станции. - Бюллетени Харьковского общества любителей природы. 4: 87-90.
- Труды 1-го Всероссийского съезда по охране природы / Под ред. М.П. Потемкина, Б.П. Дитмара, С.А. Северцова. М.: Всероссийское общество охраны природы, 1930. 10-11.
- Труды Первого Всесоюзного съезда по охране природы в СССР. М.: Комитет по заповедникам, Всероссийское общество охраны природы при Президиуме ВЦИК, 1935. 1-351.
- Чорна Л.О. (2004): Из утраченного: заповідник “Конча-Заспа”. - Запов. справа в Україні. 10 (1-2): 100-104.
- Чорна Л.О. (2005а): Архівні джерела про заповідник імені Михайла Максимовича (20-30 роки ХХ століття). - Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький. 17: 157-159.
- Чорна Л.О. (2005б): Природоохоронна та наукова діяльність Канівського заповідника у 20-30 рр. ХХ ст. - Запов. справа в Україні. 11 (1): 64-74.
- Чорна Л.О. (2007): Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів. - Архіви України. 1-3: 161; 160; 165.
- Шалит М. (1932): Заповідники та пам’ятки природи України. Харків. 1-77.
- Шарлемань Е. (1918): Охраняйте рідну природу! Харьков: Союз. 1-30.
- Шарлемань М.В. (1927): Охорона природи. Україна. Кн. 5. 130.
- Шарлемань М.В. (1932): ВУАН не використовує своїх заповідників. - За радянську академію. 21-22.

¹ ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 44346. Том 2. Арк. 71-72

² ЦДАВО України. Ф. 1055. Оп.1. Спр. 1378. Арк. 3